

«ALISHER NAVOIY VA XXI ASR»

Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining
580 yilligiga bag'ishlangan xalqaro
ilmiy-nazariy anjuman
materiallari

2021-yil, 8-9-fevral

«ALISHER NAVOI AND THE XXI CENTURY»

The Materials of the International
Scientific-Theoretical Conference on the Theme
2021 year 8-9 february

«ALISHER NAVOIY VA XXI ASR»

*Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining 580 yilligiga
bag'ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari*

Toshkent, 2021-yil 8-fevral

The Materials of the International
Scientific-Theoretical Conference on the Theme

«ALISHER NAVOI AND THE XXI CENTURY»

Tashkent, 2021 year 8 february

Eshpo‘latova Saodat. “ ...O‘zgacha”	592
Усманова Азизахон. Алишер Навои и узбекские макомы	595
Hojiyeva Shahlo. Alisher Navoiyning odob-axloq haqidagi qarashlari.....	598
Hamroyeva Orzigul. Alisher Navoiy qit’alarining qofiya tizimi	602
Haydarova Gulchehra. Alisher Navoiy she’riyatida hayot va inson talqini.....	606
Xudoyorova Gulrux. “Hayrat ul-abror” va “Haj daftari”da axloqiy masalalar talqini	609
Sharipova Nigora. “Hayrat ul-abror”da muallif siymosi	614
Qorayev Sherxon. Alisher Navoiy ishtirok etgan adabiy kechalar	620
Hayitov Shavkat, Ahmadova Mahbuba. Komil Hofiz (Mug‘anniy) orzusi	627
Rasulova Umida. Ijod va mahorat.....	632
Самигова Г.А. Алишер Навои о культуре речи.....	635
Акмал Абдуллаев Амирович. Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб” асарида турмуш ободлигига оид фалсафий қарашлар	638
Тўхтамуратов Фурқат. Навоий ижодининг Муҳсиний шеъриятига таъсири	643

KOMIL HOFIZ (MUG‘ANNIY) ORZUSI

Shavkat Hayitov
Mahbuba Ahmadova
Buxoro davlat universiteti

Hazrat Alisher Navoiy «Mahbubul-qulub» asarining yigirma ikkinchi faslida hofiz va sozandalar – mutrib va mug‘anniylar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Alisher Navoiy bevosita ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan toifalarning ijtimoiy ahvoliga ko‘ra axloqini ularning jamiyat vakillari ma‘naviy hayotiga yetkazadigan foyda-zarari, ma‘rifat xirmoniga qo‘shgan hissasidan kelib chiqib yoritadi. «Mutrib va mug‘anniylar zikrida»gi faslda ham xuddi shu manzara kuzatiladi. Adib talqinicha, sozanda va xonanda, kuy va qo‘shiq kishilarning ruhoniy-ma‘rifiy hayotida muhim ahamiyatga ega: «Mutribi tarabafzo, mug‘anniyi g‘amzudo-ikalasiga dardu hol ahli jon qilurlar fido» [Navoiy, 1998: 30]. Musiqa g‘amni tarqatib, asablarga orom beradi. Yoqimli tarona inson ruhiyatiga ijobiy ta‘sir qilib, qalbning holatida o‘zgarish yasaydi. U ko‘ngil mulkiga ezgu xayollar, go‘zal tuyg‘ularni olib kiradi. Haq oshiqlari qalbidagi muhabbat va ma‘rifat o‘tini yanada alangalatadi: «Xushxon mug‘anniydin dard ahlining o‘ti tezdur, agar malohati bo‘lsa, hol ahlig‘a rustoxezdur. Har mug‘anniyki, dardmandonaroq nag‘ma chekar, aning nag‘masi zaxmliq yurakka korgarroq tegar. Otashin yuzluq mug‘anniyki, halqidin muloyim surud chiqorg‘ay, hol ahlining kuygan bag‘ridin dud chiqorg‘ay» [Navoiy, 1998: 30].

Alisher Navoiy musiqaning ko‘ngil holatlariga ta‘siriga asosiy e‘tiborni qaratgan. Shuning uchun ham badiiy matnda «dardu hol ahli», «dard ahli», «zaxmliq yurak», «hol ahli», «kuygan bag‘ir», «ko‘ngil mulki», «suluk ahli», «muhlik oh», «na‘rai jonkoh» kabi so‘z va so‘z birikmalari, istiora va sifatlashlari ko‘p takrorlangan. Chunki insonning ichki musaffoligi, ruh pokligi ko‘ngil olami bilan bog‘liq. Ko‘ngil - ilohiy ma‘rifat maskani. Ko‘ngil - oliy insoniy xislatlar ma‘vosi. Ko‘ngil - inson umrining mazmuni.

Alisher Navoiy ruhiyat manzaralarini qalamga olgan «dard ahli» va «ishq ahli» Haq tajalliysi, jamoliga maftun, Husni mutlaqni ko‘rish, Haq vasliga erishishga ko‘ngli mushtoq komil insonlardir.

«Hol ahli» deganda ruhi uygʻoq, koʻngli ogoh, qalbi maʼrifat xazinasiga aylangan, «ishqdin vasl maqsudi hosil», Iloh asroridan xabardor boʻlgan yetuk inson nazarda tutilgan. «Hol ahlining kuygan bagʻridin dud chiqorgʻay» jumlasida tarkibidagi «kuygan bagʻir» - fano maqomiga yetgan orifning ezguliklarga toʻla nurli qalbi. Xayol daryosining irmoqlari doimo faylasuf adib fikrini tasavvuf oʻzanlariga tortib turgan. Shuning uchun ulugʻ adib xoh shoir, xoh muallim, xoh savdogar, xoh mashshoq haqida yozsin, maʼrifat sharobiga qondirilgan insoni komilning nurli qiyofasi rangin jummalarda zuhurlanadi va avlodlar maʼnaviy balogʻatiga qattiq taʼsir oʻtkazadi.

Shakl va mazmun mutanosibligi, sheʼriy sanʼatlarni qoʻllash mahorati, qoʻshiq va kuyning qalb tarbiyasidagi oʻrni va ahamiyatiga oid falsafiy fikrlarning hayratlanarli tarzda bayon etilishiga asos boʻlgan: «Koʻngul quvvati xushnavozdin, ruh quti xushovozdin» [Navoiy, 1998: 35]. Koʻchirilgan gapda sajʼ «xushnavozdin» va «xushovozdin» soʻzlari asosiga qurilgan. Saralanib-saralanib jumlar tarkibiga tizilgan soʻzlardan bir harfni oʻzgartirish musajjaʼ talablarning - hamvaznilik, ohangdorlik, kuchli taʼsirchanlik kabi fazilatlarining buzilishiga olib keladi. Maʼno va shakl jihatlari bilan oʻzaro uygʻun boʻlgan, olti soʻzdan tashkil topgan ixcham jumlada ulugʻ adibning badiiy fikrlash salohiyati ravshan koʻzga tashlanadi. Atoulloh Husayniy yozadi: «Ani tajnis-i muxtalif va tajnis-i muharraf ham derlar. Ul lafzlarning harflar soni, turi va tartibida muvofiq boʻlub, harakoti sukunot, tashdidi taxfif, maddi kasrdin hosil boʻladigan shaklda turlicha boʻlmogʻidan iboratdur» [Husayniy, 1981: 39-40]. «Mutrib va mugʻanniylar» zikridagi fasldan keltirilgan parchada «quvvati» hamda «quti» soʻzlarining arab imlosidagi harflar soni, shakli, yozilish tartibi bir xil boʻlib, faqat «vov»ning «harakatu tashdid»ini oʻzgartirib oʻqish bilan soʻzning talaffuzida va bizning yozuvimizdagi ifodasida farq paydo boʻladi. «Quvvati» va «quti» kalimalarining ohangdoshligini inobatga olsak, shu soʻzlar orqali bir yoʻla ikki sanʼat - tajnisi muxtalif va sajʼi mutarraf amal qilib, mukammal maʼno goʻzal shaklda namoyon boʻlganligini his qilamiz. Sajʼli jumlaning dastlabki qatorini yakunlovchi, musajjaʼ asosida turgan yetakchi soʻz «xushovozdin» (yoqimli ovozdan) ham oʻz muvoziysi «xushnavozdin» (yoqimli ohangdan) kalimasi

bilan lafzdosh bo‘lib, bu so‘zlarning talaffuzidagi ixtilof bir «nun» harfidadir. Badiiy tasvirning bunday namunasi tajnis-i muzayyal deyiladi [Husayniy, 1981: 41]. «Xushnavozdin» matnda «yaxshi kuylovchi, durust cholg‘uvchi» ma‘nolariga ega (lutf san‘ati): a) ko‘ngil xush ohangdan quvvat, ruh esa yoqimli ovozdan oziq oladi; b) yurak yaxshi cholg‘uvchidan mador va ruh uning shirali tovushidan ma‘naviy farog‘at tuyadi. Inson ruhiyatini teran his qilgan adib soz, cholg‘uvchi, hofiz faoliyati insonning ma‘naviy jihatdan o‘shishiga, takomillashuviga xizmat qiladigan muhim vosita ekanligini mohirona ochgan. «Hozirgi pedagogikamizning tarbiya nazariyasida «ijobiy fazilatlarga tayanish prinsipi» tarbiyaning eng muhim prinsiplaridan biri hisoblanadi. O‘rta asr pandnomalarida esa butun e‘tibor mana shu prinsipga qaratilgan» [Habibullaev, 1996: 63]. Alisher Navoiy kuy va qo‘shiqning inson ruhiyati, erki, ichki olami, hissiyotlari parvozigaga ta‘sirini asoslar ekan, ruhiy va ma‘naviy kamolot timsollari sifatida shayx Abubakr Shibliy va Abulhusayn Nuriy hayotini ibrat qilib ko‘rsatadi: «Shibliy va Nuriy quddisa sirrihummo samo‘da kettilar, bu yo‘l suluki bila maqsud sarmanzilig‘a yettilar» [Navoiy, 2001: 30]. Manbalarda Abubakr Shibliy va Abulhasan Nuriy ibratli hayoti va hikmatlaridan ko‘plab namunalar keltirilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning so‘fiy shayxlar haqidagi tazkirasi - «Nasoyimul-muhabbat»da Abubakr Shibliyning komil fiqhshunos, cheksiz kamolot sohibi, valiyulloh bo‘lganligi xususida muhim dalillar mavjud: «Shayx Abubakr Shibliy q.s. din bir faqih so‘rabdurki, zakot adosi ne nav‘dur? Shayx debdurlarki, sanga farz bo‘lur zakotnimu deyin? Yo manga farz bo‘lur zakotnimu deyin? Aytibdurlarki, manga bo‘lur zakot qaysidur va sanga bo‘lur zakot qaysidur? Shayx debdurlarki, sanga bo‘lur zakot uldirkim, har ikki yuz diramdin besh diram Tengri yo‘lida bergaysen. Manga bo‘lur zakot budurkim, har ikki yuz diramdin ikki yuz besh diram Tengri taolo yo‘lida bergaymen. Debdurlarkim, ikki yuz diramkim berildi, yana besh diram nedur? Shayx debdurlarki, ul besh diramni burj qilib, ul ikki yuz diram bergan shukronag‘a berilg‘ay...» Junayd q.s. debdurki, «Abubakr Shibliyg‘a boshqalarga nazar qilganingizdek nazar qilmang. Chunki u Alloh ko‘zlaridan bir ko‘zdir» ... Va ham Junayd debdurki: «Har bir qavmning toji bor. Bu qavmning toji esa Shibliydir» [Navoiy, 2001, 2000: 127].

Hofizlar zikriga bag'ishlangan faslning navbatdagi jumllarida musiqaning inson ruhiy olamiga ta'sirini yoritishda tashxis va intoq san'atlarining imkoniyatlaridan mohirona foydalanilgan. Muallif nay, g'ijjak, tanbur, chang, ud, rubob, qo'buz, qonun, chag'ona kabi musiqa asboblariga inson xususiyatlarini ko'chiradi. Adib go'yo inson ixtiyorini o'z tasarrufiga olish, uni o'ziga rom qilish maqsadi yo'lida birlashgan muhiblar kengashini tuzadi. Ittifoqdoshlar davrasi borgan sari kengayadi, jumladan jumlaga ko'chadi. Shunisi hayratlanarliki, ixcham ifodalarda har bir soz o'z tashqi ko'rinishi, surat-shakli, siyrat-mohiyatiga mos navo, raftoru ravish bilan inson vujudida o'zgarish yasaydi: «Va tanbur parda dog'i fitnadin halok etar va ofiyat pardasin chok etar va chang zorlig' bila bo'g'zin tortar va ud lisoni nag'masining targ'ibi changidin ham ortar. Andakim rubob boshin yerga qo'yub niyoz ko'rguzgay va qo'buz quloq tutub ayshg'a targ'ib ohangin tuzg'ay...» [Navoiy, 1998: 33]. Alisher Navoiy qalamining mo'jizakorlik qudrati hofiz qo'lidagi sozni (ish quroli) tirik inson kabi kitobxon ko'z o'ngida jilolantirgan.

Badiiy matnda har bir so'z zimmasiga yuklatilgan vazifa va undan ko'zda tutilgan maqsad bor. Mazkur da'vo isboti uchun birgina kalimani olib qaraylik. Tanburga nisbat berilgan «dog'i» so'zi matnda ikki ma'noda, qo'shaloq vazifani ado qilib kelayotir. Birinchidan, «dog'i» tanbur dastasi bo'ylab joylashtirilgan tovush notalarining farqlovchi belgilari - alomatlari ma'nosini ifodalab, tasvir mukammalligi va tiniqligini ta'min etayapti. Bunda Alisher Navoiy «dog'i» so'zining «belgi, iz» kabi ma'nolaridan badiiy-g'oyaviy maqsad yo'lida ustalik bilan foydalangan. Shu o'rinda ulug' adib musiqa nazariyasining komil bilimdoni sifatida ham namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, «dog'i»ning «tag'in, yana ham» ma'nolari ishga solingan, natijada so'z va soz biri-biridan madad olib, ichki mazmuni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Odam tabiatining qirralari qanchalik teran bo'lsa, uning ma'naviy dunyosiga ta'sir qilish, insonni ruhiy-ma'naviy jihatdan yuksaltirish usullari ham shunchalik ko'p. Tasvir va talqin insoniyat olamidani tabiat, hayvonot va nabotot olamiga ko'chadi. Adib talqinicha, yoqimli tarona hayvonlar hayotida ham zarur narsa. O'rta asrlarda odamlarga eng ko'p nafi tegadigan hayvon tuya bo'lgan. Issiq iqlim sharoitida bir necha kun suv ichmay yurishga moslashgan bu sahro

«kemasi» turmushning turli jabhasida odamlarning og‘irini yengil qilgan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy kitobxon e‘tiborini tuyaga tortadi va aytadiki, arab tuyasi sarbonning «Hudiy» deb nomlangan ashulasidan mutaassir bo‘lib sahroda qadamini tezlashtiradi: «Arab tevasi «hudiy» lahni bila bodiya qat’ida tez bo‘lur, bulut buxtisi ra’d sadosidin soiqaangiz» [Navoiy, 1998: 31]. Jumlaning ikkinchi qismi go‘zal istiora bilan boshlangan. Adib «bulut» so‘zi oldidan «tuya» kalimasining forsiy sinonimini («buxti») keltirgan. «Buxti» kalimasi badiiy ifoda oqimida «bulut» so‘zi bilan tashbehiy munosabatga kirishib istiorani hosil qilgan. Osmonning u yer bu yerlarida to‘p-to‘p bulutlarning ba‘zan yuk ortilgan qayiq shaklida, ba‘zan nor tuya misol nazarga tashlanishini ko‘z oldimizga keltirsak, ijodkorning borliqda mavjud o‘xshash hodisalarni tanlash salohiyatiga tan bermay ilojimiz yo‘q. Majoziy tasvirdan maqsad inson rizqining sababchisi, nabotot olami tomirlariga qon va jon baxsh etuvchi yomg‘ir manbai bulutning namoyon bo‘lishiga va unda chaqmoq chaqilib yog‘indan xabar berishiga momaqaldiroq sadosini (zalvarli ovozini) shoirona sabab qilib ko‘rsatishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий А. Асарлар. 15 томлик, 13-том. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1966.
2. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1998.
3. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1999.
4. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 16-жилд. –Тошкент: “Фан”, 2000.
5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 17-жилд. –Тошкент: “Фан”, 2001.
6. Ҳабибуллаев А. Навоий пандномаси. – Тошкент: «Фан», 1996. - 84 б.
7. Ҳусайний, Атоуллоҳ. Бадойиъус-санойиъ. – Тошкент: Ғ. Ғафур номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.